

אבות ותולדות

תקציר: בפרק ז' מהלכות שבת הרמב"ם מגדיר את אבות המלאכה בשבת, ואת היחס בין אב המלאכה ובין התולדות. בפרקים שלאחר מכן הרמב"ם מפרט את דיני המלאכות והתולדות השונות. בשיעור השבוע נעסוק במספר סוגיות יסוד בנוגע לאבות המלאכה לאור חז"ל בייחוד בגמרא ושיטת הרמב"ם כפי שעולה מפרק זה.

א. פתיחה – מקור ל"ט מלאכות

חז"ל מונים במשנה (שבת ז, ב) ל"ט אבות מלאכה שנאסרו בשבת. במשנה לא מובא מנין הגיעו למספר זה, ואכן דברי המשנה אינם מוסכמים על כל התנאים. הגמרא בדף עה ע"א מבארת שרבי יהודה היה מונה מלאכות נוספות בתור אבות מלאכה (הבהרה דומה מופיעה בירושלמי יא, א). הגמרא בשבת (מט ע"ב) מביאה מחלוקת בשאלה כיצד נוצר מנין ל"ט המלאכות:

הדור יתבי וקמיבעיא להו: הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת כנגד מי?

אמר להו רבי חנינא בר חמא: כנגד עבודות המשכן.

אמר להו רבי יונתן ברבי אלעזר כך אמר רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא: כנגד מלאכה מלאכתו ומלאכת שבתורה - ארבעים חסר אחת.

הגמרא מוסיפה ומבהירה את שיטתו של ר' שמעון, המסתמכת על מניית מספר הפעמים שהמילה 'מלאכה' מופיעה בתורה, ומבהירה אילו מקומות כלולים במניין זה. יש לציין כי אנו מוצאים אזכור של שיטה זו, ואף את הדיון בעקבותיה, גם בירושלמי (פ"ז תחילת ה"ב)¹.

השיטה הלומדת את אבות המלאכה מהמשכן מסתמכת על סמיכות הפרשיות בפרשת ויקהל. בפרשה זו, לאחר שהתורה מסיימת את הדיון לגבי הקמת המשכן, מופיעה פרשייה המציינת את דינו של העושה מלאכה בשבת.

מקור נוסף לל"ט מלאכות, מופיע באופן סמוי בדברי המכילתא דר"י. במכילתא דר"י על פרשת ויקהל אנו מוצאים מספר התייחסויות לעניין ל"ט אבות מלאכה. ניתן לראות באחת ההתייחסות מקור שלישי לספירה:

"ויאמר אליהם אלה הדברים וגו' (שמו לה, א). רבי אומר: להביא שלשים ותשע אבות המלאכות שאמר להם משה על פה.

מדברי המכילתא נראה כי קיימת מסורת ממש רבנו הקובעת שיש ל"ט מלאכות שאסורות בשבת. יש שהבינו שכך היא שיטת הרמב"ם לאור דבריו בפרק יב הלכה ח:

"הוצאה מרשות לרשות מלאכה מאבות מלאכות היא, ואף על פי שדבר זה עם כל גופי תורה מפי משה מסיני נאמרו..."

בהלכה זו, קובע הרמב"ם שאיסור הוצאה נאמר מפי משה בסיני, ויש שהבינו שאמירה זו של משה כללה בתוכה אף את המקור לכלל איסורי המלאכות. אמנם, אך במקביל, יש לראות את דברי הרמב"ם במספר מקומות בהלכות שבת, בהם נכתב במפורש שאנו לומדים את המלאכות מן המשכן (ח, יא; יג, יח; טז, ד), וכפי שמפורש, למשל, בהמשך פרק יב (ה"ב):

... וכן המוציא על כתיפו חייב אע"פ שהמשאוי למעלה מעשרה טפחים ברשות הרבים, שכן היה משא בני קהת במשכן למעלה מעשרה שנאמר בכתף ישאו, וכל המלאכות ממשכן לומדין אותן.

בנוסף, במידה והרמב"ם מבין שמקור המלאכות הוא הלמ"מ, הרי עיקרון זה היה צריך להופיע במיקום יותר מרכזי בהלכותיו. נראה, איפוא, שדברי הרמב"ם מכוונים כנגד מלאכת הוצאה בלבד, כפי שאכן ניתן לדייק גם מן הניסוח שהובא לעיל.

1 וראה בעלי תמר על אתר בפירוט דרך הספירה של המילה מלאכה בתורה לאור שיטות הראשונים.

ב. ההגיון העומד מאחורי המקורות השונים

לימוד ל"ט אבות מלאכה מן המשכן מאפשר להבין בבירור מדוע חכמים מנו לכלל ל"ט המלאכות דווקא מלאכות מסויימות. אך, צריך להבין מדוע לשיטות האחרות, למשל זו שמתייחסת למספר הפעמים בהם נכתב בתורה מלאכה, דווקא מלאכות אלו נאסרו? תוספות (מט, ב ד"ה ארבעים) מסביר שאף שיטת מניין זו מזהה את המלאכות הספציפיות לפי מלאכות המשכן, זאת למרות שמקור המניין עצמו אינו מן הסמיכות לפרשית עשיית המשכן. בנוסף, תוספות מביא ודוחה גישה הסבורה שלפי שיטה זו סוג המלאכות האסורות אכן נלמד מסברא. למרות דחייתו של התוספות, השיטה מובאת בריטב"א מביא את גישה זו, ואף מוזכרת ביראים (עמוד קל, ב).

"... כנגד מלאכה ומלאכות שבתורה ארבעים חסר אחת. וראו חכמים אלו המלאכות הדומות עבודה הדומה היא נקראת מלאכה דכתיב "מלאכת עבודה לא תעשו" (ויקרא כג, ז). ואמרינן אלו הן שהקפידה התורה עליהן כי לא מסרן הכתוב אלא לחכמים, ואלו ראויות לקרוא מלאכה".

המלאכות המנויות במשנה בשבת מסודרות לפי נושאים שונים. הסדר בו מצויות המלאכות במשנה מהווה מעין ראייה נסיבתית דווקא לאפיון מלאכות שבת כמבוססות על סברא, שהרי אנו מוצאים את מלאכות אלו לפי סדר והגדרה זו בעניינים שאינם קשורים בהלכות שבת. נעיין בדברים כפי שהם מופיעים בתוספתא (ברכות ו, ב; וראה גם ירושלמי שקלים ה, א):

בן זומא כשראה אוכלסין בהר הבית אומר: 'ברוך מי שברא את אלו לשמשני כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד שזרה וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה ואחר כך אכל, ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אילו לפני; כמה יגע אדם הראשון ולא לבש חלוק עד שגזז ולבן ונפס וצבע וטווה וארג ואחר כך לבש ואני עומד בשחרית

ומוצא את כל אילו לפני; כמה אומניות שוקדות ומשכימות ואני עומד בשחרית ומוצא את כל אילו לפני.

רבי טרפון מונה את המלאכות ה'רגילות' שהאדם טורח בשביל הכנת האוכל, ויתכן וחכמים למדו מסברה שמלאכות אלו, הדומות במאפייניהן ל"ט המלאכות, הן המגדירות את עבודות האדם, ועל כן נאסרות בשבת.

תוספות סובר שיסוד המלאכות טמון במשכן. לעובדה זו יש משמעות הלכתית. תוספות (צד, ב ד"ה רבי שמעון) מגדיר את הגדרת מלאכה שאינה צריכה לגופה לפי ל"ט אבות מלאכה שהיו במשכן – לשיטתו, כאשר כל מלאכה שפעולתה למטרה שונה ממה שנעשה במשכן, הרי זו מלאכה שאינה צריכה לגופה. זאת בניגוד לדעת מספר רב של ראשונים אשר חלקו על תוספות והגדירו מלאכה שאינה צריכה לגופה באופנים אחרים. ר"ת, מבעלי התוספות, מביא מספר דוגמאות לטענתו הכללית אודות מלאכה שאינה צריכה לגופה.

למשל, כהסבר לכך שהחיוב במלאכת הוצאה היא רק אם הניחו ועקרו מע"ג ד' אמות משום הקשר למשכן, הוא מבהיר (ד, א):

אומר ר"ת דאין רגילות להניח החפץ בפחות מד' וכן היה מסתמא במשכן.

ר"ת מבין בפשטות שיש קשר בין רגילות עשיית המלאכה לבין עשיית המלאכה במשכן. הסיבה שיש צורך של ד' אמות מבחינה הלכתית, על פי ר"ת, היא משום שכך המלאכה נעשתה במשכן, וכך מוגדרת דרך עשיית המלאכה בדרך כלל. יש לציין כי במלאכת הוצאה אנו מוצאים קשר הדוק וייחודי בין הלכות שונות למקור ממנו נלמד איסורים – למשכן. נביא שתי דוגמאות:

- הגמרא בדף צו ע"ב לומדת את מלאכת הוצאה מהמשכן. הלימוד הוא מציווי של משה, אך הלימוד בנוי על ההנחה שמחנה לוייה-משכן, הוא רשות הרבים.
- בירושלמי א, א מופיע לימוד שרשות הרבים קיימת רק עד גובה עשרה טפחים מתוך ההשוואה לגובה הכרובים בקודש הקדשים. במקביל, לומדים שם ממשא

ד. היחס שבין אב ותולדה - מי האב ומי התולדה?

בתחילת מסכת בבא קמא (ב,א)⁴, הגמרא משווה בין הגדרת אבות ותולדות בנוזיקין ובשבת ומבהירה:

גבי שבת תנן: אבות מלאכות ארבעים חסר אחת; אבות - מכלל דאיכא תולדות, תולדותיהן כיוצא בהן, לא שנא אב - חטאת, ולא שנא תולדה - חטאת, לא שנא אב - סקילה, ולא שנא תולדה - סקילה. ומאי איכא בין אב לתולדה? נפקא מינה, דאילו עביד שתי אבות בהדי הדדי, אי נמי שתי תולדות בהדי הדדי - מחייב אכל חדא וחדא, ואילו עביד אב ותולדה דידיה - לא מחייב אלא חדא.

ולרבי אליעזר דמחייב אתולדה במקום אב, אמאי קרי ליה אב ואמאי קרי לה תולדה? הך דהוה במשכן חשיבא - קרי ליה אב, הך דלא הוה במשכן חשיבא - קרי לה תולדה.

על פי השיטה הראשונה המופיעה בגמרא, משמעות הגדרת אב ותולדה היא לעניין העונש על העובר באב ובתולדתו. במידה ואדם עובר על אב ותולדתו יחד, הוא יתחייב פעם אחת בלבד. רבי אליעזר חולק וסובר שאב ותולדה עומדים בנפרד⁵. הגמרא מקשה על שיטת ר"א את הקושיה הבאה: על פי דעתו, מהי המשמעות להגדרת פעולה כלשהיא כתולדה של אב, הרי רמת כולם זהה?! ואכן לפי דעת רבי אליעזר הבנה זו נשארת גם למסקנה. לדעתו, אין משמעות שונה לתולדה ואב, והחילוק ביניהם נובע מחשיבות המלאכות שהיו במשכן, אך לא מעבר לכך.

בגמרא במסכת שבת אנו מוצאים שיטה אחרת שמזכירה את דברי ר' אליעזר:

רב נחמן בר גוריא איקלע לנהרדעא, בעו מיניה: חולב משום מאי מיחייב? אמר להו: משום חולב. מחבץ משום מאי מיחייב? אמר להו: משום מחבץ. מגבן

בני קהת שיש מקרים שמתחייבים על הושטה גם למעלה מעשרה טפחים (בבלי צב ע"א; משנה תורה יב,יב)².

נראה כי קיים קשר עמוק בין השבת והמקדש גם מעבר לסמיכות הפרשיות בפרשת ויקהל. נבחר קשר זה דרך עיון בדבריו של המשך חכמה. המשך חכמה מבאר במספר מקומות שלא קיימת קדושה עצמית בעולם, מלבד הקדושה נובעת מעם ישראל וממעשיו (ראה לעניין שבירת הלוחות בפרשת כי תשא). נראה כי למרות דבריו, שתי קדושות אלו, השבת והמקדש, שונות משאר הקדושות, דווקא במימד זה של עצמאות. קדושת בית המקדש לא פקעה לאחר חורבן ראשון, משום שהיא מוגדרת כקדושת שכינה. עם ישראל מקדש את המועדים, אך שבת היא קביעה וקיימא ואינה תלויה בקידוש מצד ישראל. השבת היא זמן מקודש שהקב"ה הקצה לנו מתוך עולמו. המקדש הוא מקום מקודש, על ידי ההקצאה אותה אנו מקצים לקב"ה בתוך עולמנו. חז"ל עמדו על המתח שבין שני תחומים אלו, וקבעו שקיים קשר ביניהם בגדרי ההלכות, ואף קיים סדר עדיפויות הלכתי: השבת דוחה את בניית המקדש ולא להיפך.

ג. מקור נוסף ל"ט מלאכות

שיטה רביעית בלימוד מנין המלאכות מופיעה במדרש הגדול על פרשת ויקהל³. לפי דברי המדרש, אם נמנה את הכלים שנעשו במשכן נמצא שנעשו שלושים ותשעה כלים. הציווי על השבת, המופיע בסמיכות לעשיית הכלים, ומלמדנו שבשבת נאסרו מספר זהה של מלאכות. גם לפי שיטה זו אנו איננו יודעים מהם אותם לט אבות וכיצד חכמים זיהו אותם.

2 כך יש לבחון את הדיון לגבי הוצאה מרשות הרבים לרשות היחיד דרך סטיו (בבלי ה"ב) לאור מבנה הר הבית.

3 מופיע גם בתורה שלמה כרך כג במילואים לפרשת ויקהל עמודים קיה-קיו. האריך בעניין זה הרב יואל בן-נון במאמר בכתב העת 'משלב'. תקציר של הרעיון ניתן למצוא בקישור הבא-

<http://www.etzion.org.il/vbm/archive/yomyom/k/k9.php>

4 השווה לדברי הגמרא בשבת צו ע"ב.

5 מקור שיטת ר"א מופיע במשנה בכריתות פ"ג, משנה י

מלאכה דומה לחורש מחשבת הנפש לאו לרפויי ארעא. ובהכי פליגי **דרבה סבר לבתר המעשה מדמינן לה ולא אחר המחשבה, ורב יוסף סבר בטר מחשבה אזלינן** דהויא עיקר ולא אזלינן בטר הדמיון.

התוספות מביאים חקירה הנוגעת לשאלה כיצד קובעים את היחס שבין התולדה לאב: האם לפי המעשה הפיסי, המתבצע בפעולת האדם, או שמא לפי המחשבה של האדם ומטרתו בפעולה זו.

בעניין זה הרמב"ם פוסק כרב יוסף שהשקיה היא תולדת זורע, ועל כן במידה שהוא מבין כחקירת התוס', אזי נראה כי הוא פוסק כי התולדה נקבעת על פי מטרת המלאכה. ברם, מדבריו בהלכות שבת אנו רואים שיש לבחון הן את הדמיון מצד הפעולה, והן את הדמיון מבחינת מטרת האדם בביצועה. הרמב"ם בהלכותיו מגדיר את היחס בין אב מלאכה ובין התולדה, ומציע מספר דוגמאות להבנת יחס זה. הדוגמה הראשונה אותה מביא הרמב"ם (פ"ז ה"ה) מביא היא לגבי מלאכת טוחן:

התולדה היא המלאכה הדומה לאב מאלו האבות. כיצד? המחנתך את הירק מעט מעט לבשלו הרי זה חייב שזו המלאכה תולדת טחינה, שהטוחן לוקח גוף אחד ומחלקו לגופים הרבה, וכל העושה דבר הדומה לזה הרי זה תולדת טוחן, וכן הלוקח לשון של מתכת ושף אותו כדי ליקח מעפרו כדרך שעושים צורפי הזהב הרי זה תולדת טחינה.

הרמב"ם מביא שתי דוגמאות שונות לתולדות מלאכת טוחן, וכל דוגמה יסודה בסוג שונה של תולדות. אב המלאכה מובא בפרק ח הלכה טו והוא שחיקת תבלין וסמינין במכתשת. התולדה הראשונה הינה חיתוך ירקות דק דק. במקרה זה, אין דמיון מצד מעשה המלאכה, אלא אף ורק מבחינת תכליתה - מחלקים גוף אחד לגופים הרבה על מנת להכינו לשלב הבא של הבישול. התולדה השנייה שהרמב"ם מביא היא תולדה הנובעת מדמיון במעשה המלאכה. כאן מדובר

משום מאי חייב? אמר להו: משום מגבן. - אמרו ליה: רבך קטיל קני באגמא הוה. אתא שאיל בי מדרשא, אמרו ליה: חולב חייב משום מפרק, מחבץ חייב משום בורר, מגבן חייב משום בונה. (צה,א)

לכאורה תשובתו של רב נחמן אינה ברורה - מהי הכוונה שחולב חייב משום חולב ומגבן משום מגבן? נראה שרב נחמן אינו מרגיש חובה להגדיר מאיזה אב מלאכה נובעת כל מלאכה. לדעתו, ישנן מלאכות שברור כי הן אסורות בשבת ואין צורך להגדיר אב מלאכה עבורן. להלכה, שיטה זו אינה מקובלת ואנו יוצרים קשר בין מלאכות שונות שדומות אחת לשנייה ומגדירים אותם תחת אב מלאכה משותף.

דוגמא נוספת לגישה זו ניתן למצוא בדברי התלמוד הירושלמי (פ"ז ריש ה"ב) לגבי מלאכת מכה בפטיש:

ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש עבדין הוויי בהדא פירקא תלת שנין ופלוג, אפקון מיניה ארבעין חסר אחת תולדותיהן על כל חדא וחדא מן דאשכחון מיסמוך סמכין, הא דלא אשכחון מיסמוך עבדוניה משום מכה בפטיש.

כל מלאכה שר"י וריש לקיש לא מצאו מהו האב שיש לשייך אותה אליו, הם סינפו אותה למלאכת מכה בפטיש. לפי מקור זה, אנו רואים שקביעת המלאכות האסורות מחייבת להשתמש בהיררכיה כל שהיא, בה יש לקשר פעולות אסורות שונות לאבות המלאכה שלהן. על כן, גם כאשר לא היה ניתן, על פניו, לקשר מלאכה אסורה לאב מסוים, האמוראים לא הרימו ידיים, והבינו שהחיוב הוא משום מכה בפטיש.

ה. הדמיון שבין האב והתולדה

כיצד קובעים לאיזה אב מלאכה שייכת התולדה? נראה כי ניתן ללמוד על כך מדברי הגמרא במועד קטן. הגמרא שם מביאה מחלוקת אמוראים בשאלה האם השקיה היא תולדה של חרישה או זריעה. התוס' על אתר (ד"ה קא מרפויי ארעא) מסביר את יסוד המחלוקת באופן הבא:

דבטר עיקר המלאכה אזלינן ודומה לחורש. ורב יוסף אף על גב דעיקר

תולדה דדש שאין לומר שהסחיטה לענבים או החליבה לעזים דישה ולא עלה זה על דעת אדם אע"פ שחייב בהן משום מפרק והואיל ומפרק תולדה דדש אין להקשות מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע הדישה שהוא האב מעין האב אינם אלא בגדולי קרקע והמפרק שהוא תולדה דדש ישנו בגדולי קרקע ושלא בגדולי קרקע...

ר' אברהם מבהיר שדבריו אינם חידוש, ויש להם ביסוס בדברי הרמב"ם בפרק ז' במשנה תורה ובפירוש המשנה. על פי אבחנה זו, הדמיון בין האב והתולדה יכול להיות באחת משתי דרכים: דמיון במעשה המלאכה או דמיון בתכלית המלאכה. כאשר הדמיון נוגע לתכלית המלאכה אין צורך בכל הקריטריונים ההלכתיים של אב המלאכה (ולכן חולב חייב גם כאשר מבצע את הפעולה בחפץ שאינו גידולי קרקע). משמעות הדברים, למעשה, היא שהדמיון בין התולדה לאב נוגעת למהות המעשה, כאשר יש להתייחס לאב כאל אב טיפוס עבור מלאכות שאסורות בשבת, אך לא כאל מאפיין מגדיר חתוך.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ה

עורך: נועם לב

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il>

האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5

על שחיקת מתכת, כאשר האדם שף אותה עד שידקדק מהן (ראה ח,טו).

דוגמה נוספת להבנה הכפולה ברמב"ם אנו יכולים לראות במלאכת בונה. משמעותה הפשוטה של המלאכה הינה בניית בית, ואנו מוצאים שני סוגי תולדות למלאכה זו: 1. דמיון במהות הבנין- עשיית אהל. 2. דמיון במעשה המלאכה- קיבוץ חלק אל חלק, כגון גיבון גבינה. אדם אינו בונה גבינה, אולם הרמב"ם אומר כי 'הרי זה דומה לבנין' (פ"ז, הלכה ו)- נראה שהרמב"ם דייק בלשונו, שהרי מדובר בפעולה של בנייה בפעולה הדומה לה מצד דרך הפעולה של קיבוץ חלק אל חלק.

בדרך זו יש להבין את שני הערוצים במלאכת בישול- א. הכנת אוכלים לאכילה; דמיון שנובע ממטרת המלאכה. ב. הקשיית גוף רך וריכוך גוף קשה; דמיון מצד דרך הפעולה (פעולה ע"ג האש) אשר שייך אף בדוממים ועצמים.

ו. הגדרים ההלכתיים של האב והתולדה

כפי שראינו, קיים קשר בין האב והתולדה בדרך ביצוע המלאכה, או במשמעות ומטרת המלאכה. יש שהבינו כי בעקבות כך שהגדרים ההלכתיים של האב והתולדה צריכים להיות זהים.

הרמב"ם בפרק ז' בהלכות שבת כותב שיתכן ודיני האב יהיו שונים מהתולדה, ולמרות זאת הפעולה תוגדר כתולדה. למשל, הרמב"ם בפרק ח הלכה ז' כותב שאין דישה אלא בגידולי קרקע, אך לאחר חצי משפט הוא מבהיר שחולב חייב משום שהוא מפרק והיא תולדת דש.

ר' דניאל הבבלי הקשה על דברי הרמב"ם: הרי בהמה אינה גידולי קרקע? על קושייתו ענה ר' אברהם בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סימן יח):

אבל זה שהקשיתנה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שיבין ענין האב ומעינו ותולדתו להקשותה כלל. **שהתולדה אע"פ שהיא דומה לאב אינה לא האב ולא מעין האב אלא הפרש יש ביניהם.** ושאמרת והמפרק הוא הדש אינו כן, אלא מפרק

דוא"ל: office@etzion.org.il
